

SZÁVA BORBÁLA

Kőbe faragott viseletek vizsgálata Banteay Sreiben, Kambodzsában

Doktori kutatásomban egy 10. században emelt angkori hindu szentély, Banteay Srei¹ domborművein és szobrászati emlékein megjelenő ruha-, ékszer- és hajviselet összehasonlító ikonográfiai és szemantikai elemzését tűztem ki célul. A szentély története, építészet- és művészettörténeti jelentősége az 1920-as évek óta foglalkoztatja a tudományos közvéleményt, domborműveiről és szobrairól a szentély helyreállítását elvégző francia és kambodzsai tudományos intézetek részletes leíró dokumentációval, fotóarchívummal rendelkeznek, de ezek egyike sem tartalmazza az összes figurális ábrázolás adatait. A helyszínen 2013-ban és 2014-ben töltött összesen hat hónap kutatómunka során felmértem a Banteay Sreiben *in situ* látható több mint 550 emberi alakos ábrázolást, amelyekről fényképfelvételt és pontos helymeghatározással együtt leírást is készítettem. A férfi és női szereplőket különválasztva, az azokon látható ruha-, ékszer- és hajviseleteket kategóriákba rendeztem, és e kategóriák alapján adatbázist hoztam létre, amelyben a helyszíni megfigyelések alapján számba vett alkotások mellett a Banteay Sreiből származó, ma közgyűjteményekben őrzött szobor- és domborműves emlékeket is feldolgoztam. A Banteay Sreiben megjelenített viseleteket más, a 10. században vagy a 11. század elején épült szentélyek ábrázolásaival is összevetettem.

A létrehozott adatbázis segítségével az ábrázolásokat azok kulturális, vallási, illetve építészeti, térbeli és narratív kontextusba helyezésével értelmeztem. Az elmúlt 100 évben a különböző tudományágak képviselői által feltárt,

¹ A khmer nevek és kifejezések magyar nyelvre való átírására vonatkozóan jelenleg semmilyen tudományosan elfogadott szabályrendszer nem áll rendelkezésünkre. Az összes khmer tulajdonnév és földrajzi név, illetve egyéb kifejezések használatakor – Claude Jacques (2004, M. Freeman-nal 1997, 1999) és Ralph T. H. Griffiths (1870) munkájára hagyatkozva – a szakirodalomban széles körben elfogadott és alkalmazott úgynevezett angolos átírási szabályhoz tartottam magamat.

Banteay Sreire vonatkozó ismeretek, főként az ikonográfiai és szemantikai összefüggések tekintetében, pontosíthatók és gazdagíthatók voltak az adatbázis elemzése és az ennek során kialakított következtetések révén. Az épületek falain fennmaradt domborműves ábrázolások a kutatások kiemelt forrásanyagát képezik, hiszen az írásos források és az építészeti emlékek elemzése mellett a képi ábrázolásokon keresztül rekonstruálható az a szellemi és kulturális háttér, amely az angkori műemlékek létrejöttét meghatározta. Véleményem szerint a helyszínen folytatott régészeti és művészettörténeti kutatások között meghatározó jelentőségű lehet az épületeken található számtalan szobor és dombormű számbavétele, rendszerezése és értelmezése. Az ábrázolt ruházat, ékszerhasználat és hajforma, összefoglalva a viselet kutatása elvezethet a birodalom, illetve az adott épületegyüttes történetének teljesebb megértéséhez. Az ábrázolt öltözékelemek stilisztikai összehasonlító módszerével az alkotás létrejöttének datálásához nyerhetünk adatokat. Az azonos kompozícióban megjelenő viseleti darabok összehasonlítása során az ábrázolt szereplők egymáshoz viszonyított – akár világi, akár mitikus – rangbeli különbségeinek jelzésrendszerére találhatunk rá. A viselet vizsgálata a megjelenített szereplő beazonosításában is segítséget nyújthat. Segítségével feltételeesen a korabeli valódi viseletek típusait is rekonstruálhatjuk.

A Khmer Birodalom, amelyet az utókor Angkornak nevez, Délkelet-Ázsia meghatározó szárazföldi államalakulata volt a 9. század elejétől a 15. század közepéig. A birodalom területe virágkorában – a 10. és 14. század között – Kambodzsa mellett a mai Thaiföld, Laosz és Vietnám egy részére is kiterjedt. Angkor központja többször is változott, de a 9. századot követően az újabb és újabb fővárosokat létesítő uralkodók nem távolodtak el a Tonle Sap-tótól északkeletre lévő vidéktől, amelyet ma a világhírű Angkor Régészeti Parkként emlegetünk.² E térségben helyezkednek el a középkori szárazföldi nagyhatalom, Angkor fővárosainak épített emlékei, közöttük olyan kiemelkedő épületcsoportok, mint a leghíresebb templomegyüttes, Angkor Wat, vagy a legnagyobb kiterjedésű, fallal körülvett város, Angkor

² Napjainkig Kambodzsában összesen 1080 történelmi jelentőségű műemlék épületet regisztráltak, jelentős részük az Angkori Birodalom emléke. Ezek közül több mint 100 található Siem Reap város közvetlen közelében. A mintegy 300 km²-t elfoglaló, valaha urbanizált területen szétszórta helyezkednek el az igen eltérő állapotú és állagú, illetve különböző korú épületromok. Angkort az UNESCO 1992-ben vette fel a világörökségi helyszínek listájára „Angkor Archaeological Park” néven.

Thom, amely többek között magában foglalja az „arc-tornyairól” híres Bayon templomát. A szétszórta elhelyezkedő több száz épített emlék között megtalálhatók hindu és buddhista szentélyek, világi célra emelt épületek, utak, hidak, víztározók, gátak és védőfalak, továbbá számtalan ismeretlen funkciójú építmény romja. A többségükben lateritből,³ agyagtéglából, illetve homokkőből épített műemlékek állaga – a természeti hatásoknak és az emberi beavatkozásoknak köszönhetően – az évszázadok során folyamatosan romlott. A 19. századra az épületegyütteseket a trópusi növényzet már szinte teljesen elrejtette. Európa és a világ számára ekkor fedezték fel ismét francia utazók. A 19. század második felétől – elsősorban francia kezdeményezésű – tudományos expedíciók indultak a romok feltárása és ismertté tétele céljából. Az 1898-ban megalakult École française d’Extrême-Orient (a továbbiakban EFEO) szakmai koordinálásával a 20. század második évtizedében – a kor kiemelkedő szakembereinek vezetésével – megindultak a régészeti kutatások, feltárások a romterületen. Ezeket hamarosan követték a „klasszikus” nyelvészeti, epigráfiai, történeti, építészet- és művészettörténeti vizsgálatok is. Az első indokínai háború (1946–1954) és a Pol Pot-rezsim uralma idején (1975–1979) az ekkor már nemzetközi segítséggel folytatott kutatások abbamaradtak. Az addig helyreállított épületállomány jelentős mértékben megrongálódott a harcok és az elhanyagoltság következtében, a szoborállomány pedig mind a helyszínen, mind a helyszíni gyűjteményekben megtizedelődött. A tudományos feldolgozás dokumentációi, illetve az archív fényképgyűjtemények is jelentős károkat szenvedtek. A Kambodzsa „felszabadításában” és pacifikálásában részt vevő szakértői intézmények küldetésének egyik fókuszpontjában a khmer kultúra restaurálása állt.

A polgárháború után, az 1980-as évek végén a világ tudományos közössége visszatért Kambodzsába: egyrészt az Angkor tárgyú konferenciákon nemzetközi kötelezettségvállalások kinyilvánításával, másrészt a tényleges helyszíni helyreállítási munkák folytatásával. Mára a műemlékek könnyebben felkereshetőek, és a múzeumi gyűjteményekben őrzött műtárgyaknak egyre szélesebb körben biztosítanak nyilvánosságot, így azok kutathatósága sokkal kevesebb nehézségbe ütközik. Az Angkor művészetére vonatkozó kutatások

³ A laterit, laterite vagy lateritbauxit a magmás kőzetek trópusi éghajlati körülmények hatására keletkezett mállásterméke, amelynek azonos méretű, szabályos hasábokká vágott és kiszáritott darabjait építőkönek használják Dél- és Délkelet-Ázsiában.

dokumentációja – legalábbis ami fennmaradt belőle – egyre nagyobb mértékben hozzáférhető digitálisan is, a technikai fejlődés pedig a kvantitatív módszereket alkalmazó kutatásoknak korlátlanul tetsző lehetőségeket biztosít.

Kutatásom helyszíne, Banteay Srei az összefoglaló néven Angkornak nevezett központi műemléki területtől mintegy 25km-re északkeletre található a Siem Reap-folyó mellett. A szentélyt Śiva tiszteletére emelték Īsvara pura („Minden istenek fölött való Úr” városa) városban, amely nem királyi székhely, hanem feltehetően regionális gazdasági-kulturális központ volt a 10. században. A központi romterülettől távol fekvő templomot 1914-ben fedezték fel, majd 1916-ban elkezdődött az építészeti és művészettörténeti dokumentálása Henri Parmentier vezetésével. 1924-től kezdődően Parmentier irányítása alatt a falak állagóvó tisztítását hajtották végre, amelynek eredményeként több, korábban ismeretlen faragvány került elő.⁴ A templomkörzet rendkívül romos állapotban lévő épületeinek rekonstrukciójára 1931 és 1936 között került sor Henry Marchal vezetésével: az akkori legmodernebb műemlék-helyreállítási eljárás, az *anasztilózis* módszerének alkalmazása során a lehullott köveket dokumentálták, azonosították, majd az épület még álló elemeit is darabjaira szedték, és a megfelelő pótlásokat eltérő színű anyagból elkészítve az egész templomot újjáépítették. A falakat a szükséges beton kiegészítésekkel látták el.⁵ A helyreállítás elsődleges célja – Marchal állítása szerint – a végleges épületegyüttes egységes stílusú megjelenése volt: „Le temple reprend ainsi son aspect intégral de jadis” („A templom így visszakarta hajdani egységes megjelenését”).⁶ A templom tehát jelenleg a Marchal által feltételezett eredeti állapotban helyreállítva látható.

1926-ban, nem sokkal a szentély felfedezése után jelent meg az akkori ismereteket összegyűjtő monográfia (*Le Temple d'Içvarapura*)⁷ címmel Louis Finot, Henri Parmentier és Victor Goloubew tollából, amelyet újabb, a Banteay Srei szentélyre vonatkozó összegző mű ezidáig nem követett.

A szentély történetével kapcsolatosan számtalan kérdés egyelőre megválaszolatlan, a következőkben ezeket veszem sorra:

⁴ Marchal 1933: 1.

⁵ Marchal 1933: 59.

⁶ Marchal 1933: 59.

⁷ Az idézetekben, illetve a hivatkozott művek címeiben az eredetileg ott alkalmazott átírást változatlanul hagytam.

1. A datálás kérdése

Az Angkori Birodalom történetéről kevés írásos forrással rendelkezünk. Elsődleges írott forrásaink azok a szanszkrit, illetve ókhmer nyelven fogalmazott, kőbe vésett feliratok, amelyeket a rituális és világi célokra emelt kőépületek falfelületein, illetve azok romjai között sztéléken és szobrok talapzatán találtak. A legtöbb esetben e két nyelven írt szövegek együtt, illetve egymás közelében jelennek meg, bizonyítva azt a gyakorlatot, hogy a két írást és nyelvet párhuzamosan alkalmazták. A feliratok egy része datált, más részénél a tartalomról és az írásképből vonhatóak le a datálásra vonatkozó következtetések. Bár ezernél is több a feldolgozott és publikált feliratok száma, a tematikájuk korlátozott: templomalapítások, illetve templomok számára történő felajánlások alkotják a szövegtörzset jelentős részét.

Banteay Srei feltárása során tizenegy darab szanszkrit, illetve khmer nyelvű feliratot találtak épületek kapubélleteire, illetve különálló sztélére faragva.⁸ A tizenegy felirat közül három tartalmaz évszámot, de ezek között az eltérés három és fél évszázad. A harmadik keleti kapu ajtókeretébe faragott khmer nyelvű szövegek közül kettőn, a K 572 és a K 569 jelzetűn, olvasható az 1011. április 1. dátum. Ugyanakkor a K 569-es szöveg második részében az 1306. augusztus 4-ei dátum is szerepel. A templomegyüttes keleti főkapujának közelében talált alapító sztélé khmer és szanszkrit nyelvű szövegében a 967. április 22-e, illetve a 968. július 3-a szerepelnek, mint a templom alapításához köthető napok. Így tehát két egymáshoz igen közel eső 967 és 968-as évszámmal, illetve az 1011-es és az 1306-os dátummal kell számolnunk a szentély kronológiai rendbe sorolására tett kísérletünk során.

2. A stilisztikai besorolás kérdése

Az írásos források fordítása és elemzése, illetve az építészettörténeti vizsgálat mellett az 1930-as évek elejétől, majd újabb hullámban, az 1950-es

⁸ Claude Jacques (2012: 18) elmélete szerint a szanszkrit nyelven írt, kőbe vésett feliratok az istenségeknek szólnak, ezért íródtak a rituális nyelven. A szanszkrit szövegek verses formában köszöntik az istenséget, majd megemlékeznek a templomot alapító vagy annak adományozó személyről, családjáról, dicsérendő tetteikről és az adomány mértékéről. A khmer feliratok ezzel szemben prózai szövegek, a templom birtokait és a birtokadományokat sorolják fel, illetve a templom alapításával vagy fenntartásával kapcsolatos királyi rendeletekről számolnak be.

években egyre nagyobb hangsúlyt kapott az angkori épületek falait díszítő elemek, illetve a szobrok stílusára összpontosító, alapvetően evolucionista analízis elveken alapuló művészettörténeti vizsgálat is.⁹ Philippe Stern és Gilberte de Coral-Rémusat úttörő munkáját követően Mireille Bénisti, Pierre Dupont és Jean Boisselier végezte el a khmer művészet kronológiai rendű stilisztikai rendszerezését.¹⁰ Motívumokra koncentráló leírások és összehasonlító elemzések alapján művészettörténeti korszakokat határoztak meg, amelyek elnevezésükben is egy-egy helyszínhez, templomegyütteshez kötődnek. A művészettörténészek által kronológiai és fejlődési rendben felállított stíluskorszakok sorában Banteay Srei önálló stíluskategóriaként, egyben önálló stíluskorszakként szerepel. A Banteay Srei stílusnak nevezett kategóriába néhány, díszítő motívumaiban igen nagy hasonlóságot mutató szentélyromtól (mint például Prasat Sralao, Neam Rup vagy a kis névtelen szentély az Északi Khleang mögött) eltekintve kizárólag a vizsgálatom tárgyát képező épület tartozik bele.¹¹ A Coral-Rémusat és Philippe Stern, majd Boisselier,¹² Dupont és Bénisti által kidolgozott motívumelemzésen alapuló stilisztikai besorolás a 10. század közepének néhány évtizedére datálható időszakra határolja be a Banteay Srei stílus jelenlétét.

Kétségtelen, hogy szöveges forrásaink és a művészettörténeti stilisztikai besorolás alapján az angkori szentélyek és egyéb épületek relatív építési kronológiája felállítható, ugyanakkor a rendszeres át- és újjáépítések és az azokra utaló feliratok gyakran megnehezítik az adott épület eredeti alapítási időpontjának meghatározását. A relatív kronológiai rend felállítását tovább akadályozza a feliratok előfordulásának esetlegessége és hiánya, akár olyan kiemelkedően jelentős épület, mint Angkor Wat esetében is. A Banteay Sreire vonatkozó kutatás problémája ugyanakkor éppen a rendelkezésre álló fel-

⁹ Az orientalisták közül elsőként Gabriel Jouveau-Dubreuil (1917) dolgozta ki a művészet evolúciós folyamatának egyes építészeti vagy díszítőelemek stilisztikai összehasonlítására épülő kronológiai rendszerét az indiai Pallavák művészetének kutatása során az 1910-es években. Hatása máig érezhető a francia kutatók munkásságán.

¹⁰ Ezzel párhuzamosan készültek el az indiai művészetet elemző hasonló munkák is, többek között Bénisti, Coral-Rémusat, Dalet, Filliozat és Stern tollából.

¹¹ Martin Polinghorne (2007: 28) angkori szemöldökköveket elemző összehasonlító vizsgálatának eredményei alapján a Banteay Srei stílusba sorolható még Beng Kong (IK523), Wat Cedei (IK424), Kòk (IK462), Kralanh (IK388), Trapeang Sangè (IK728) és a Nyugati Prasat Top, másik nevén a 486. műemlék Angkor Thom falain belül (IK375). A felsorolt szentélyek igen romos állapotban maradtak fenn, a fal-felületeket díszítő domborművek jelentős része megsemmisült.

¹² Boisselier 1955: 41.

iratok viszonylag nagy számában, illetve az e feliratokon szereplő, egymástól évszázadokkal eltérő évszámokban rejlik, amelyek feltehetően a szentély többszöri átépítésének emlékét őrzik. Banteay Srei épületegyüttesének alapítása az írásos forrás alapján 967-ben történt, tehát az épület történeti értelemben feltétlenül besorolható az angkori műemlékek kronológiai rendszerébe. Ha azonban feltételezzük az épületek átépítésének tényét, akkor a vizsgálat során abból kell kiindulnunk, hogy a jelenleg látható domborművek 10. századi eredetét sem stilisztikai, sem ikonográfiai szempontból nem tudjuk bizonyítani, így nem biztos az sem, hogy a felállított stilisztikai fejlődési rendben a megfelelő „helyen” vizsgáljuk őket.

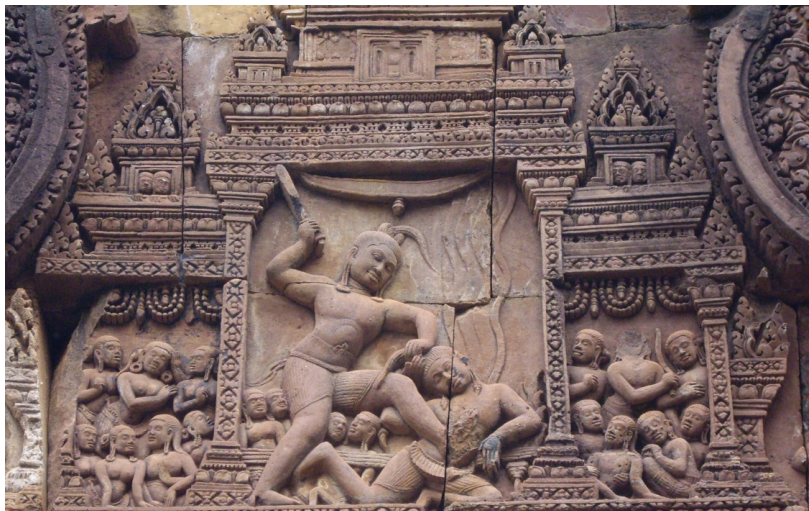
3. A domborműveken, illetve szobrokon ábrázolt ruhadarabok eltéréseinek magyarázata

Több tudományterület számtalan kiemelkedő kutatója foglalkozott a szentély faragott díszítésével, azt különböző szempontrendszer alapján vizsgálva. Az ábrázolt öltözékelemeket Jean Boisselier elemezte elsőként, aki részletes leírást készítve eltérő viselet típusokat határozott meg és különített el. Rendkívül alapos kutatásai ellenére figyelme nem minden apró öltözékbeli részletre terjedt ki, amihez, természetesen, technikai akadályok is hozzájárultak. Boisselier a viseletet annak formai szempontrendszere alapján vizsgálta, az ikonográfiai és szemantikai összefüggések feltárásának feladatát utódaira hagyta. Kutatásom kiindulópontja volt, hogy míg a korábban emelt templomok falain az emberalakos ábrázolások egy épületegyüttesen belül közel azonos ruhában láthatóak, addig Banteay Sreinél többféle, egymástól jelentős mértékben eltérő viselettel szembesülünk. A párizsi Musée Guimet gyűjteményében őrzött, Banteay Sreiből származó gyönyörű oromzat¹³ női figuráján látható sajátos öltözék beilleszkedése a helyszínen megfigyelt és Boisselier által már kategorizált ruhatípusok rendszerébe számomra nem volt egyértelmű, illetve pontosítást igényelt.

Doktori kutatásom céljának megfelelően kísérletet tettem arra, hogy az egymástól feltűnően eltérő ruházatok jelenlétére magyarázatot találjak. Banteay Srei domborművei és szobrai gyakori témái a fotográfiai feldolgo-

¹³ A „Tilottamā elrablása” dombormű eredetileg a Banteay Srei-i 3. keleti kapu oromzatán volt (Musée Guimet, ltsz. 18913).

zásoknak, és a szentély helyreállítását elvégző tudományos intézet, az École française d'Extrême-Orient dokumentációs és fotóarchívuma részletes fényképes és rajzos, illetve leíró dokumentációval rendelkezik. Utoljára 2002 és 2005 között zajlott a templom területén régészeti feltárás, amelynek dokumentációja hozzáférhető, benne az eredeti helyükre vissza nem helyezett, ma szabadtéri raktárban őrzött oromzatok és egyéb épületdíszerészek képekkel ellátott felmérési leírásaival.¹⁴ A gazdag dokumentáció ellenére mégsem állt rendelkezésemre olyan adatgyűjtemény, amely az összes figurális ábrázolás vizsgálatához megfelelőnek bizonyult volna. Az analízáló vizsgálat elvégzéséhez ezért egy adatbázist állítottam fel, amely tartalmazza – helyszíni megfigyeléseim és dokumentálásunk alapján – az összes, ruha- és ékszerveire, attribútumokra, ábrázolt pozícióra vonatkozó részletet.

1. kép Kétféle típusú férfi ruházat a „Krisna (Kṛṣṇa) megöli Kansát” jelenetben.
Banteay Srei északi könyvtárépület, nyugati oromzat (a szerző felvétele)

A Banteay Srei domborműveiről készített katalógusban szerepelnek több mint 550 olyan figurális ábrázolás adatai (emberi alakok és mitológiai szereplők, amelyeken valamilyen ruházati darab, ékszer, fejdísz megfigyelhető), amelyek ma is *in situ* megtalálhatóak Banteay Srei szentély domborművein. A katalógusba felvettem továbbá 19 olyan ábrázolást, amelyek múzeumi

¹⁴ *Banteay Srei Conservation Project Pediment Inventory 2002–2005*, lásd Grossenbacher et al. 2005.

gyűjteményekben (a párizsi Musée Guimet-ben, a New York-i Metropolitan Museum of Artsban és a Phnom Penh-i National Museumban) őrzött oromzatokon és egyéb, kisebb épületdíszeken láthatóak. Néhány dombormű vagy szobor leírását az EFEO fotógyűjteményében őrzött archív fényképfelvételek alapján készítettem el. Abban az esetben jártam így el, ha a toronysisak eleme szabad szemmel a helyszínen nem volt kivehető, vagy a dombormű az 1920-as évekbeli állapothoz képest – emberi rongálás következtében – olyan erősen megsérült, hogy lényeges részletei megsemmisültek. Szintén fényképfelvétel elemzésére kényszerültem a Phnom Penh-i National Museum gyűjteményéből az 1970–80-as években eltűnt szobrászati emlékek esetében is.

További néhány figurális ábrázolást is felmértem, amelyek a különböző közgyűjteményekben lévő töredékeken, illetve a templomból előkerült körplasztikus szobrokon találhatóak. A katalógus tartalmazza olyan szobrok feldolgozását is, amelyek származási helye bizonytalan, de viseletük és stílusuk alapján – meggyőződésem szerint – nagy biztonsággal sorolhatóak a Banteay Srei-i alkotások közé.

A katalógus összeállítása lehetővé tette, hogy az egyes öltözkedések, ékszer, fejdíszek előfordulási gyakoriságát és szentélyen belüli elhelyezkedését megvizsgáljam. Elemzése révén nem csupán statisztikai adatokhoz jutottam, hanem felmérhettem az összefüggéseket a különböző viseleti elemek és a szereplők mitológiai viszonyrendszerben betöltött „rangja” között, vagyis a viselet „rangjelző” jelentőségét.

Példaként a már említett, ma a párizsi Musée Guimet-ben őrzött oromzaton látható női viseletet mutatom be, hiszen az ezzel kapcsolatban felmerült kérdések adták jelen kutatásom kiindulópontját.

Banteay Srei falain a jól beazonosítható női isteni és az alsóbb rangú mitológiai szereplők többnyire pliszírozott, széles elülső, legyező formájú visszahajtással ellátott szoknyaviseletben – khmerül *sampot* – jelennek meg. Ezt nevezzük hagyományos *sampot*nak, szemben az elől látványos csomóval rögzített, csípőt szabadon hagyó, sima textilből való úgynevezett új típusú *sampottal*, amelyet például Tilottamā visel. Ez az utóbbi szoknyatípus látható a déli és északi szentélytoronyon a kapuőrző *devatā*kon, vagyis istennőkön, illetve a keleti első kapucsarnok nyugati oromzatán Durgā istennőn, holott a Banteay Srei-i viseleti szabályszerűségek alapján utóbbinak pliszírozott viseletben kellene megjelennie. Tilottamā egy *apsara* (*apsarāḥ*), a félisteni, vagyis alacsonyabb rangú szereplő tehát egyforma ruhában jelenik meg Śiva párjával, a legmagasabb isteni rangú Durgával. Azonos típusú *sampot*

ábrázolása a mitológiában ennyire különböző rangot betöltő szereplőkön számtalan kérdést vet fel az ikonográfiai szabályok és az előírások feltételezett alkalmazásával kapcsolatban.

2. kép „Tilottamā elrablása”, Banteay Srei, 3. keleti kapu oromzata.
Musée Guimet. Itsz. 18913 (a szerző felvétele)

Ha tekintetbe vesszük, hogy – felméréseim alapján – Durgā szoknyatípusa Banteay Sreien kívül csupán elvétve jelenik meg – mindenképpen későbbi korú – ábrázolásokon, akkor talán nem hiba azt feltételezni, hogy ez az új típusú *sampot* a korabeli divat szerinti szoknyaviseletet jeleníti meg, miközben követi a *Śilpa-śāstra*¹⁵ indiai szabálykönyv Durgāra vonatkozó előírását. A *Śilpa-śāstra* viseletekre vonatkozó általános leírása szerint ugyanis Durgā, Laksmī és Kālī istennőnek is a korabeli nemesasszonyi viseletben kell megjelenniük.¹⁶ Vajon a khmer szobrászok betartották ezt az előírást, és ez magyarázná a kaputornyos ábrázolt istennőnek a többitől eltérő viseletét? Alátámasztja a feltételezést az is, hogy Durgān kívül csupán az ajtóőr alakok és

¹⁵ Az indiai építészetre vonatkozó szisztematikusan rendszerezett előírás-gyűjtemények, a *Vāstu-śāstra* szövegek a 6. században jöttek létre. A *Vāstu-śāstra* könyvei közül a képi ábrázolásokra vonatkozó ikonográfiai előírások a *Śilpa-śāstra* összefoglaló névvel nevezett szövegekben találhatóak. A *śilpa* jelentése művészet, mintegy hatvannégy művészeti ág összefoglaló elnevezése. A képi ábrázolások egymáshoz és az őket befogadó épülethez viszonyított méretarányait, a felhasználható alapanyagokat, az elkészítés módját aprólékosan szabályozó előírárend részletesen tárgyalja az ikonográfiai szabályokat is.

¹⁶ Shluka 1958: 146.

Tilottamā *apsara* viseli ezt a szoknyát, mindannyian – az istennőkhöz képest – alacsonyabb rangú mitológiai szereplők. Könnyen elképzelhető, hogy míg az istennőket az akkor már „klasszikusnak” mondható tradicionális, pliszírozott viseletben kellett az ikonográfia köztudatban is jelen lévő előírásai szerint megjeleníteni, addig a *devaták* ábrázolásakor kevésbé kötött szabályok szerint lehetett eljárni, így az alkotó szabadabban formálhatta a megjelenésüket, vagy egyenesen a munkához szellemi háttérrel biztosító írástudó papok kérésére történt a szereplők „világiasabb” stílusban való felöltöztetése.

3. kép Hagyományos típusú sampot Pārvatīn a Rāvaṇānugraha-mūrti domborművön. Banteay Srei, déli könyvtárépület keleti oromzat (a szerző felvétele)

Az adatbázis adatainak elemzési irányait elsősorban az ikonográfia és a szemantika kérdésfelvetései határozták meg. A domborműveken látható viseletek értelmezése számomra azok kulturális, vallási, továbbá építészeti, térbeli és narratív kontextusba helyezését jelentette. Éppen ezért nem elégedtem meg az eltérő viseleti darabok kategorizálásával és statisztikai analízisével. Vizsgáltam, hogy a domborműveken ábrázolt témák (mitológiai történetek) milyen módon és milyen hagyomány alapján alakultak ki, időbeli vagy térbeli

4. kép Új típusú sampot devatā alakon. Banteay Srei, déli szentélytorony keleti oldal (a szerző felvétele)

hagyományozódásuk, átalakulásuk, egymásra hatásuk hogyan történt. A forma és a tartalom változása mennyiben volt párhuzamos, hogyan nyertek új jelentést azonos formák vagy fordítva. Felmerült a kultúrák egymásra hatásának és legalább ennyire az archaizálás különböző módjainak kérdésköre is. Ebben az esetben, amikor egy épület tereiben elsősorban a falfelületeken elhelyezkedő ábrázolásokat vizsgáljuk, kiemelt jelentősége van annak, hogy az adott ábrázolás az épület mely részén és a többi ábrázoláshoz viszonyítva hol látható. Ikonográfiai vizsgálat során nem hagyható figyelmen kívül az adott ábrázolás rituális funkcionális problémáinak sem, amely mögött adott esetben a „művészi szempontrendszer” – amennyiben erről egyáltalán beszélhetünk – háttérbe szorulhatott. Angkor és Banteay Srei esetében igen fontos kérdés, hogy az ábrázolások mely szöveges instrukciórendszer követik az indiai eredetű hagyományon belül. Az ikonográfiai vizsgálati módszerek természetesen nem függetleníthetők az ikonológiától, hiszen a műalkotások – még ha a kelet-ázsiai művészet megértése során egészen más típusú fogalomrendszerben kell is gondolkodnunk – valamiféle stílusba, létrejöttük történelmi kontextusába és egyben kronológiai rendbe is besorolhatók.

Kutatásom során figyelembe kellett venni azt is, hogy az épület helyiségei ma „üresek”. A rituális funkciót betöltő elemek: szobrok, textil, fa és egyéb alapanyagú berendezési tárgyak és szertartási kellékek mára nincsenek az eredeti helyükön. A térség éghajlatának köszönhetően ezek az alapanyagok mulandóak, a belőlük készített tárgyak legnagyobb része megsemmisült az idők folyamán. A szobrok egy része ugyan fennmaradt múzeumi és egyéb – többnyire magántulajdonban lévő – gyűjteményekben, de az eredeti épületen belüli elhelyezkedésük a legtöbb esetben – megfelelő dokumentáció híján – ismeretlen. A helyszínen fellelt szobrok jelentős része egyébként sem az eredeti helyén volt található a 20. században, azt legtöbbször áthelyezték a templomegyütteseket az elmúlt évszázadok során használatban tartó buddhista szerzetesi közösségek.¹⁷

Jelenleg tehát Banteay Srei épületei, illetve a rajtuk látható faragott feliratok és domborműves díszítések a feltételezett eredeti helyen láthatók. Az épületegyüttes így jelenlegi állapotában vizsgálható mint egyfajta elképzelés, mint egy egységes ikonográfiai program megtestesülése, ugyanakkor feltételeznünk kell azt is, hogy az eredeti alapítás ideje óta ez a program épületek emelésével vagy a meglévő domborművek és szobrok cseréje által létrehozott módosított program csupán, és e módosítások folyamatának rekonstruálása a jelenleg rendelkezésre álló források ismeretében aligha lehetséges.

A viseletek elemzése további adatokkal szolgált a korábban felvetett datálási eltérések problematikájának feloldásához, illetve az öltözéktípusok más műemlékeken látható párhuzamainak felfedéséhez, ugyanis az összehasonlító vizsgálat során megállapítható volt bizonyos öltözékelemek hasonlósága vagy egyezése más, bizonyíthatóan 10. században keletkezett műalkotásokéval. Más öltözékek előzmény nélküli formájához hasonlókat fel tudtam mutatni későbbi, a 11. században emelt műemlékek faragványain. Elemzésem során szintén nyilvánvalóvá vált a Banteay Srei falain ábrázolt viseletek bizonyos típusainak kizárólagossága. Az ábrázolt öltözék bizonyos elemei más szentélyek faragásain is megtalálhatóak, de az a megjelenés, amely az ajtóór alakok és a narratív domborművek néhány szereplőjének jellemzője, egyedülálló, ismereteim szerint minden korabeli párhuzamot nélkülöz.

¹⁷ Az angkori szentélyek jelentős részét a buddhista közösségek szentélyként használták, használják, így azok berendezését a lehető legkisebb mértékben ugyan, de saját rituális előírásaiknak megfelelően megváltoztatták.

Miután kísérletet tettem arra, hogy az ábrázolt öltözékek stílusából és kialakításából kiindulva lehetséges analógiákat keressek Banteay Srei ábrázolásaihoz más angkori műemlékeken, szükségesnek tartottam azt is megvizsgálni, hogy az épületen látható domborművek témaválasztása mennyire egyezik vagy különbözik a szentéllyel megközelítőleg azonos időszakban épült emlékekétől. A számba vett domborművek témaválasztásának összevetése más, a 10. vagy későbbi századokban emelt angkori szentélyekével számtalan párhuzamot mutatott, ám a kronológiai rend tekintetében bonyolult kérdések felvetésére késztetett, újból bizonyítva az evolucionista szemléletből táplálkozó megközelítésmód hiányosságait. A tematikai összehasonlító vizsgálat során azt is kimutattam, hogy melyek azok a 10. századi angkori szentélyekre általában jellemző ábrázolások, amelyek Banteay Srei-ben hiányoznak. Elképzelhető, hogy a domborművek az évszázadok alatt elpusztultak, de felmerülhet az is, hogy ezek az ábrázolások az eredeti építés időpontjában léteztek, és egy későbbi átépítés során cserélték le őket valamilyen okból.

Kutatásom egyik meghatározó problémája, hogy bár rendelkezünk írásos emlékekkel a Banteay Srei szentély területéről, azokból mégsem deríthető ki semmi a templom alapításakor alkalmazott építészeti és művészeti előírásokra, vagyis az építető pontos vallási irányultságára, iskolázottságára vagy szándékára vonatkozóan. Újszerű kutatási eredménnyel járna, ha sikerülne megtalálni azt az előírásgyűjteményt, amely a 10. században az angkori uralkodói udvarban ismert volt, de úgy tűnik, hogy még India területén is lehetetlen beazonosítani az adott időben és területen a vallási-világi uralkodó réteg által elfogadhatónak ítélt előíráskönyveket. Sajnálatos módon nem rendelkezünk semmiféle írásos emlékekkel a khmer építésztervezők által használt szövegekből, mindazonáltal feltételezhetjük, hogy indiai eredetű építészeti előírásokat alkalmaztak és tartottak be.

A rendelkezésre álló Banteay Srei-i írásos emlékek szó- és fogalomhasználatának elemzése során már az 1920-as években felvetették, hogy a szentélyt építtető főpap, Yajñavarāha a saivismus egyik ágához, a *pāśupata* iskolához¹⁸ tartozott.¹⁹ Az írásos bizonyítékok ismerete ellenére mind ez idáig senki nem törekedett annak feltárására, hogy kimutathatóak-e a *pāśupata* is-

¹⁸ A *pāśupata* irányzat a legkorábbi, Śivát mint a legfelsőbb istenséget a tisztelet középpontjába helyező szekta, egyben a 7. századtól a legszélesebb körben elterjedt hindu aszketikus hagyomány.

¹⁹ Sahai 2011: 75, K842 XVI. Stanza, Cœdès 1937: 153.

kola építészeti és ikonográfiai elvei hatásának megjelenési formái Banteay Sreiben. Bár nem bizonyítottam egyértelműen, hogy Banteay Srei *pāsupata*-templomként épült, az ikonográfiai és ikonológiai vizsgálatok a felvetést megerősítették. A szentély építészeti és ikonográfiai szerkesztését korabeli vagy megelőző korszakokra jellemző indiai példákkal vettem össze, hangsúlyozom ugyanakkor, hogy a vizsgálatnak az analógiák feltárása volt a célja, nem pedig az indiai modell vagy modellek kimutatása.

Megállapítható volt, hogy Banteay Srei a belső szentélykörzetét díszítő ábrázolások tekintetében tematikailag igen hasonló a *pāsupaták*hoz tartozó közép-indiai templomokhoz, illetve elsősorban a pattadakali Virupaksa templomhoz,²⁰ amely önmagában is az indiai hindu művészettörténet különleges, bizonyos szempontból egyedülállónak mondható épületegyüttese. Banteay Sreiben egyes domborművek kompozíciós szempontból csakúgy, mint ikonográfiájukat tekintve, szintén párhuzamba állíthatóak voltak az indiai *pāsupata* templomok faragványaiival. Úgy vélem, hogy mindegyik felsorolt történet ábrázolását megtaláltam a Banteay Srei-i belső szentélykörzetben, vagyis az első udvar épületeinek valamelyikén. A *pāsupata* ábrázolások narratívájának Banteay Sreijel való összevetése során megfejteti vélem egy eddig azonosítatlan istennő személyét. A déli könyvtárárpület keleti szemöldökkövén látható istennő véleményem szerint minden bizonnyal Annapurna, Śiva és Pārvatī társasjátékozó történetének fontos szereplője, Pārvatī egyik manifesztációja. Azonosítása komoly előrelépést jelent a Banteay Srei domborműveinek újraértelmezésében.

Kutatómunkám eredménye a leíró katalógus, amely egy épületegyüttes minden egyes domborművét a viseletekre vonatkozó összes részlettel tartalmazza. Ilyen jellegű adatbázis még nem készült más angkori műemlékhez. Az itt bemutatott néhány példán keresztül igyekeztem felvázolni az összegyűjtött adatok elemzésében rejlő lehetőségeket és kutatási irányokat.

A többi angkori vagy indiai szentéllyel való stilisztikai és tematikai összehasonlítás során három problémakörhöz kívántam hozzászólni: a Banteay Srei épületegyüttes datálásával kapcsolatos bizonytalansághoz, a domborműveken látható öltözékek korábbi időszakban nem tapasztalt változatosságához, illetve bizonyos domborművek újszerű témaválasztásának kérdéséhez,

²⁰ A *pāsupata* irányzat által emelt templomok sorából kiemelkedik a Virupaksa templom Pattadakalban, amelynek legújabb, részletes, ikonográfiai elemzését Cathleen Cummings (2014) munkásságának köszönhetően ismerjük.

5. kép Annapurna alakja.

Banteay Srei déli könyvtárépület keleti szemöldökköve (a szerző felvétele)

amely utóbbival szoros kapcsolatban állt a szentély tervezésére gyakorolt valamely indiai hindu iskola hatásának kimutathatósága.

A kutatás körülményeinek megteremtésében kulcsfontosságú volt a terület korlátlan bejárására feljogosító hivatalos kutatási engedély megszerzése, amelyet az APSARA Authority, a műemlékek védelméért felelős állami intézmény ad ki egyéni elbírálásra. A kérvényem beadásakor személyesen kértem meghallgatást az illetékesektől, amelynek során bemutattam a kutatási tervemet. Később kiderült számomra, hogy ennek a személyes bemutatkozásnak volt köszönhető engedélyem meglepően gyors kiadása, csakúgy, mint annak meghosszabbítása is. Kutatásom során többször beszámoló jelentést küldtem a munkám eredményeiről az engedélyemet kiadó illetékesek számára, amelyet ők elismeréssel fogadtak, és a következő évben ismételtén megkaptam az engedélyt, ami meglehetősen ritka az ottani gyakorlatban.

A múzeumi és egyetemi szakemberekkel való személyes kapcsolatfelvétel és kapcsolattartás eredményeként konzultációs lehetőségekhez jutottam, illetve hozzáférhettem a raktárakban elzárt angkori szobrászati gyűjteményekhez és katalogizált adataikhoz. Mindehhez rá kellett éreznem és el kellett sajátítanom a khmer udvariassági szabályok szerinti viselkedésformákat és a tiszteletet hangsúlyozó beszédstílust és fogalmazásmódot. Tapasztalatom szerint az, hogy ezt a viselkedésmódot „külföldi” létemre alkalmaztam, nagyban hozzásegített ahhoz, hogy mind a formális, mind az informális támo-

gatást megkapjam kutatásomhoz. A műemléki felügyelőség könyv- és dokumentumtárát is külön engedély nélkül használhattam. Ott, illetve az Institute of Khmer Studies és az EFEO kutatóközpontok nyilvános könyvtáraiban fértem hozzá a megfelelő szakirodalomhoz, igaz, a francia intézménytől – nyelvtudásom és „helyes” viselkedésmódom ellenére – minimális segítséget sem kaptam a munkámhoz. Az APSARA felügyelőségen dolgozó fiatal kutatókkal való – mára szoros barátsággá vált – együttműködés kialakítása tette lehetővé számomra, hogy a Banteay Sreijel vélhetően egykorú vagy azzal stilisztikailag összevethető, helyismeret nélkül még ma is alig megközelíthető műemlékeket végiglátogathattam, és azok faragásait dokumentálhattam.

Az angkori műemlékek jelentős része ugyanis – a turisták által gyakran látogatott emlékektől eltekintve – ma is csak nehézkesen, mellékutakon és gyalogösvényeken érhető el, megtalálásuk és biztonságos megközelítésük nehézségekbe ütközik.²¹ Még a terepet kiválóan ismerő kutatótársaimnak is gyakran kellett a helyi, falubéli családoktól, gyakran gyermekektől útbaigazítást kérniük ahhoz, hogy egy-egy romot vagy egyetlen köemléket a szántóföldek vagy ligetes ültetvények mélyén megtaláljanak. A rendelkezésünkre álló térképekkel, navigációs készülékekkel és az 1920-as évek óta újra és újra kibővített, leíró dokumentációkat tartalmazó szakirodalommal felvértezve, a tanultságból és neveltetésből származó határozott magabiztosságot félre kellett tennünk, hogy 4–5 éves gyermekek segítségét vegyük igénybe a tájékozódáshoz. Családtagjaikkal beszélgetve a műemlékek legújabb kori történetét, a lakók és a romok viszonyát is megpróbáltuk feltárni. A tudományos dokumentáláson túl e kutatóutak legnagyobb eredménye számomra éppen abban rejlik, hogy megtanultam bízni a „helyi világ” útmutatásában, hiszen meggyőződésem, hogy ez a nyugati tudományos sémákat régóta megrögzötten őrző kutatói megközelítésmódomat is megváltoztatta.

Másodlagos szakirodalom

Bénisti, Mireille 1969. „X. Notes d’iconographie khmère.” *Bulletin de l’École française d’Extrême-Orient* 55: 153–162.

Boisselier, Jean 1950. „Evolution du diadème dans la statuaire khmère.” *Bulletin de la Société des Études Indochinoises* 25/2: 149–170.

²¹ Emlékeztetek rá, hogy Kambodzsa egyes területei még a taposóaknáktól sincsenek megtisztítva.

- Boisselier, Jean 1955. *La statuaire khmère et son évolution*. Saïgon: Publication de l'École française d'Extrême-Orient.
- Cœdès, George 1937–66. *Inscriptions du Cambodge*. Hanoi – Paris: l'École française d'Extrême-Orient.
- Coral-Rémusat, Gilberte de 1940. *L'Art Khmer les grandes étapes de son évolution*. Paris: Les Éditions d'Art et d'Histoire.
- Coral-Rémusat, Gilberte de 1951. *L'Art Khmer*. Paris: G. Vanoest.
- Cummings, Cathleen 2014. *Decoding a Hindu Temple Royalty and Religion in the Iconographic Program of the Virupaksha Temple, Pattadakal*. Woodland Hills: South Asia Studies Association.
- Filliozat, Jean 1979. „Temples et tombeaux de l'Inde et du Cambodge.” *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 123/1: 40–53.
- Finot, Louis – Parmentier, Henri – Goloubew, Victor 1926. *Le Temple d'Içvarapura (Bantay Srei, Cambodge)*. Paris: G. Vanoest.
- Griffith, Ralph T. H. 1870. *Rámájan of Válmikí*. Benares: Benares College.
- Grossenbacher, Rof – Salzmann, Ueli – Hilfíger, Margarete – Franiatte, Marc 2005. *A new lease of life to Banteay Srei Banteay Srei conservation project*. Siem Reap: APSARA.
- Jacques, Claude 2004. „Moats and Enclosure Walls of the Khmer Temples.” In: Elizabeth A. Bacus – Ian C. Glover – Peter D. Sharroch (eds.) *Interpreting Southeast Asia's Past. Volume 2. Monument, Image and Text*. Singapore: NUS Press, 3–8.
- Jacques, Claude 2012. „A Sdok Kak Thom 235-ös sztélé.” In: Novák Tibor (szerk.) *A Sdok Kak Thom felirata*. Budapest: Magyar Délkelet-Ázsiai Kutatóintézet, 14–34.
- Jacques, Claude – Freeman, Michael 1997. *Angkor Cities and Temples*. London: Thames – Hudson.
- Jacques, Claude – Freeman, Michael 1999. *Ancient Angkor*. Bangkok: River Books.
- Jouveau-Dubreuil, Gabriel 1917. *The Pallavas*. Pondicherry: Jouveau-Dubreuil.
- Marchal, H 1933. „Reconstruction of the Southern Sanctuary of Bantāy Srēi.” *Indian Art and Letters* 7/2: 129–133.
- Polinghorne, Martin 2007. *Makers and Models: Decorative Lintels of Khmer Temples 7th to 11th centuries*. (PhD diss.Arts.Department of Art History and Theory. Department of Archaeology.The University of Sydney).
- Sahai, Sachchidanand 2011. *Shivapada in Khmer Art.Rediscovering Angkor in the Footprints of Shiva*. Bangkok: White Lotus Press.
- Shukla, D. N. 1958. *Vāstu-sāstra VOL. II.Hindu Canons of Iconography – Painting*. Gorakhpur: Gorakhpur University Press.
- Stern, Philippe 1927. *Le Bayon d'Angkor et l'évolution de l'art khmer*. Paris: Paul Geuthner.